
INLEIDING

DE GRIJZE ZWAAN

IK VERMOED DAT HET ONS ALLEMAAL WEL eens is overkomen: het moment waarop je beseft dat je je in het soort dystopie bevindt zoals dat bestaat in de verbeelding van de mensen. Misschien heb je het idee dat je in de gaten wordt gehouden door een of andere big brother, of dat je bent ingekapseld in een soort matrix.

In maart 2020, in de tweede week van mijn COVID-19-quarantaine, stuurde een vriend me een e-mail met een grappig venndiagram. Er stonden twaalf elkaar deels overlappende cirkels op afgebeeld, die elk een bekende dystopie voorstelden. Alle beroemde dystopieën waren vertegenwoordigd: *1984*, *Brave New World*, *The Handmaid's Tale*, *A Clockwork Orange* en *Lord of the Flies*. In het kleine vlak waar ze allemaal samenkomen,

stond geschreven: ‘U bevindt zich hier.’ En dat is inderdaad het geval: we beleven deze nachtmerries allemaal tegelijk. ‘Op ’t midden van de levensweg gekomen,’ schreef Dante in *De goddelijke komedie*, ‘vond ik mij door een donker bos omgeven, omdat de rechte weg mij was benomen.’¹

‘Ballingschap werd zo het eerste gevolg van de pest dat onze stadgenoten ondervonden,’² merkt de verteller in Camus’ *De pest* op – en in deze tijd begrijpen we aardig goed wat hij daarmee bedoelde. Een samenleving in quarantaine is letterlijk een ‘gesloten samenleving’. Mensen werken niet meer, ze ontmoeten hun vrienden en familieleden niet meer, ze rijden niet meer in hun auto’s, hun levens gaan in de pauzestand.

Het enige waarmee we absoluut niet lijken te kunnen ophouden, is praten over het virus dat onze wereld voor altijd dreigt te gaan veranderen. Gekweld door angst, verveling en paranoia zitten we opgesloten in ons huis. Goedwillende (en minder goedwillende) overheden houden precies in de gaten waar we naartoe gaan en wie we ontmoeten, in de vaste overtuiging dat ze ons moeten behoeden voor onze eigen roekeloosheid en die van onze medeburgers. Wie zonder toestemming een wandeling door het park maakt, loopt de kans een boete te krijgen of zelfs een gevangenisstraf: contact met andere mensen is levensbedreigend geworden. Het ongevraagd aanraken van anderen is zoiets als verraad. Camus stelde al vast dat de pest het unieke van ieders leven uitwist, aangezien men zich veel bewuster is van zijn eigen kwetsbaarheid en onvermogen om toekomst-

plannen te maken. Na een epidemie zijn alle mensen die er nog zijn, ‘overlevenden’.

Maar hoelang zal dit ongekende sociale experiment in ons geheugen blijven hangen? Zou het kunnen dat we ons de pandemie over een paar jaar hoogstens nog zullen herinneren als een tijdelijke collectieve zinsbegoocheling die is veroorzaakt door ‘een tekort aan ruimte dat wordt opgevuld door een teveel aan tijd’, zoals de dichter Joseph Brodsky het leven van een gevangene omschreef?

De COVID-19-pandemie blijkt een klassieke ‘grijze zwaan’ te zijn: een gebeurtenis die zeer waarschijnlijk gaat plaatsvinden en die in staat is om de wereld volledig op zijn kop te zetten, maar desondanks een enorme schok teweegbrengt als ze eenmaal plaatsvindt. In 2004 voorspelde de Amerikaanse National Intelligence Council dat het ‘slechts een kwestie van tijd is voordat er een nieuwe pandemie opduikt, zoals het griepvirus van 1918-1919, dat volgens schattingen wereldwijd twintig miljoen mensen het leven kostte’, en dat een dergelijk voorval ‘het reizigersverkeer en de handel wereldwijd gedurende een lange periode kan stilleggen, waardoor overheden gedwongen zijn enorme bedragen te investeren in overbelaste zorgsectoren.’³ Tijdens een TED-talk in 2015 voorspelde Bill Gates een wereldwijde epidemie door een zeer besmettelijk virus, en daarnaast waarschuwde hij dat we ons onvoldoende hebben voorbereid om er adequaat op te reageren. En ook Hollywood trakteerde ons op de nodige kassuccessen waarin we ‘gewaarschuwd’ werden. Maar het is geen toeval dat

er in *Het zwanenmeer* geen grijze zwanen voorkomen: ‘grijze zwanen’ zijn een symbool van iets wat voorspelbaar maar tegelijk ondenkbaar is.

Hoewel grote epidemieën feitelijk geen uiterst zeldzame gebeurtenissen zijn, worden we er om de een of andere reden toch altijd door verrast. Net als oorlogen en revoluties zetten ze de wereld op zijn kop, maar die laatste twee staan in ons collectieve geheugen gegrift, wat bij epidemieën op een of andere manier niet het geval is. In haar voortreffelijke boek *De Spaanse griep* legt de Britse wetenschapsjournaliste Laura Spinney uit dat de Spaanse griep de meest tragische gebeurtenis was in de twintigste eeuw, maar dat die nu grotendeels vergeten is. Een eeuw geleden werd een derde van de wereldbevolking geïnfecteerd als gevolg van de pandemie: vijfhonderd miljoen mensen, een duizelingwekkende hoeveelheid. Tussen het eerste geregistreerde geval op 4 maart 1918 en het laatste, in maart 1920, kostte de pandemie het leven aan tussen de vijftig en honderd miljoen mensen. Gerekend naar het aantal doden door één enkele gebeurtenis passeerde de pandemie zowel de Eerste Wereldoorlog (zeventien miljoen doden) als de Tweede (zestig miljoen doden); de Spaanse griep heeft wellicht evenveel doden op zijn geweten als beide wereldoorlogen bij elkaar opgeteld. Maar Spinney merkt op: ‘Op de vraag wat de grootste ramp in de twintigste eeuw was, zal bijna niemand antwoorden dat dit de Spaanse griep was.’⁴ Nog verrassender is dat zelfs historici de epidemie lijken te zijn vergeten. In 2017 waren er in WorldCat, de grootste bibliografische databank

ter wereld, grofweg 80 000 boeken over de Eerste Wereldoorlog te vinden (in meer dan veertig talen), maar over de Spaanse griep nauwelijks vierhonderd (in vijf talen). Hoe is het mogelijk dat aan een epidemie die het leven kostte aan minstens vijfmaal zoveel mensen als de Eerste Wereldoorlog tweehonderd keer zo weinig boeken zijn gewijd? Waarom herinneren we ons oorlogen en revoluties, maar raken pandemieën in de vergeetelheid – hoewel onze economieën, beleidsmaatregelen, samenlevingen en stedenbouw er even ingrijpend door veranderd worden?

Een van de voornaamste redenen is volgens Spinney dat het gemakkelijker is het aantal mensen te tellen dat door geweerkogels om het leven kwam dan het aantal mensen dat stierf door toedoen van een virus. De huidige controverse over de mortaliteit van COVID-19 lijkt te bewijzen dat ze het bij het rechte eind heeft. Een andere, veel fundamentele, reden is dat het lastig is van een pandemie een goed verhaal te maken. In 2015 stelden Henry Roediger en Magdalena Abel, beiden psycholoog aan de Washington University in Missouri, dat mensen de neiging vertonen ‘een klein aantal in het oog springende gebeurtenissen’ van elke situatie te onthouden, namelijk gebeurtenissen die ‘verwijzen naar het begin, het keerpunt en het einde’.⁵ Het is buitengewoon lastig het verhaal over de Spaanse griep (of over welke grote epidemie dan ook) te vertellen volgens deze verhaalstructuur: epidemieën zijn als weeskinderen, in die zin dat we er nooit helemaal zeker van kunnen zijn hoe ze zijn ontstaan, en ze zijn

als Netflixseries, waarbij het einde van het ene seizoen eigenlijk alleen maar een vacuüm is dat voorafgaat aan het volgende. De verhouding tussen epidemie en oorlog doet denken aan de verhouding tussen bepaalde modernistische literatuur en de klassieke roman: een duidelijk plot ontbreekt.

Ons onvermogen – of misschien ons gebrek aan bereidheid – om ons epidemieën te herinneren zou ook verband kunnen houden met de weerzin die we in het algemeen koesteren jegens dood en lijden. De betekenisloosheid van willekeurige pijn is moeilijk te verdragen. De slachtoffers van de huidige epidemie sterven niet alleen een tragische dood omdat ze niet meer in staat zijn te ademen, maar ook omdat niemand werkelijk een vinger kan leggen op de betekenis van hun dood. Oorlog stelt een heroïsche overwinning in het vooruitzicht. In patriottische kronieken sneuvelen soldaten niet, nee, ze offeren hun leven op ten dienste van anderen. Het verhaal dat in oorlogen wordt verteld, is dat van gewone mensen die uitzonderlijke moed tonen door hun leven op te offeren om anderen te redden. William James betitelde oorlog als ‘een met bloed besmeurde zuster die samenlevingen leert te verbinden’. Maar bij een plaag is van heldendom geen sprake. De enige manier om te voorkomen dat we plagen vergeten, is ze ons te herinneren als oorlogen. In de kunstgeschiedenis bestaat er een bepaald soort monument, de zogenoemde ‘plaagzuil’, waarvan er bijvoorbeeld een te vinden is aan de Graben in Wenen. Het

is niet verbazingwekkend dat ze vaak worden betiteld als ‘monumenten om de overwinning op de plaag te herdenken’.

Het mondiale gevecht tegen COVID-19 is geen strijd op leven of dood – of, zoals de Italiaanse wetenschapper Carlo Rovelli schrijft: ‘De dood wint het uiteindelijk altijd, we zijn sterfelijk. Wat we nu zien is een indrukwekkende inspanning van ons allemaal met als doel elkaar wat meer tijd te gunnen – want dit korte leven lijkt nu, ondanks het lijden en de beproevingen, mooier dan ooit.’⁶

Het is niet alleen zo dat COVID-19 op een betekenisloze manier dood en verderf zaait. De pandemie brengt ons ook een onwaardige dood. In getuigenissen van perioden waarin er plagen heersten, was het vooral het feit dat er mensen stierven zonder dat ze een fatsoenlijke begrafenis kregen dat de tragedie voor de chroniqueurs van die tijd nog groter maakte. Dat is ditmaal niet anders. Door de angst om besmet te raken aarzelden veel mensen of ze de begrafenis van hun familieleden zouden bezoeken, en in veel gevallen vond er helemaal geen begrafenis plaats.

We beschikken over onthutsend weinig aanwijzingen over de kwestie wanneer de COVID-19-pandemie zal eindigen, en ook weten we niet hoe die zal eindigen. Als we de Spaanse griep als maatstaf hanteren, is de pandemie nog niet eens echt begonnen. Dan is het immers het begin van de zomer van 1918 en bevindt de griep zich in zijn eerste, milde fase. De massale sterfgevallen en traumatische shock moeten dan nog komen.

Op dit moment kunnen we hoogstens speculeren over de politieke en economische gevolgen op de lange termijn. Historici laten er geen misverstand over bestaan dat ‘een echte epidemie een manifestatie is, en geen trend’,⁷ zoals medisch historicus Charles Rosenberg stelt: ‘Epidemieën ontstaan op een bepaald moment, verspreiden zich dan op een door ruimte en duur begrensde schaal, verlopen volgens een scenario waarin de spanning zich steeds duidelijker openbaart, ontwikkelen zich tot een crisis op individueel en collectief niveau en verdwijnen ten slotte weer van het toneel.’⁸ Het zij zo – maar in dit boekje wordt gesteld dat COVID-19 onze wereld wel degelijk op een ingrijpende manier zal veranderen, ongeacht of we ons de dagen van de pandemie wel of niet zullen herinneren. De wereld zal veranderen, en dat is niet omdat onze samenlevingen willen dat er verandering optreedt, of omdat er overeenstemming bestaat over de aard van de veranderingen, maar omdat er geen weg terug meer is.

Een eeuw geleden deed de Spaanse griep zijn intrede in een wereld die was verscheurd, uitgeput en afgestompt door de Grote Oorlog. De epidemie moordde ook als een oorlog: de kwetsbaarste groep waren gezonde volwassenen tussen twintig en veertig jaar oud. De epidemie sloeg wereldwijd om zich heen, maar zo herinnerden mensen zich de catastrofe niet, omdat de idee van een gemeenschappelijke wereld tijdens de lange oorlogsjaren was weggekijnd. De COVID-19-pandemie zal, naar het zich laat aanzien, een einde maken aan de globalisering zoals we die nu kennen. We kunnen

hoogstens speculeren over de kwestie of de pandemie zal veroorzaken wat normaal gesproken door oorlogen wordt veroorzaakt, maar afgezien van wat er zal gebeuren kunnen we er gerust van uitgaan dat de wereld zal worden geteisterd door een ‘nostalgie-pandemie’ zodra het virus verslagen is.

In de zeventiende eeuw werd nostalgie gezien als een weliswaar geneeslijke, maar besmettelijke ziekte. Het voornaamste symptoom was melancholie, waarvan men meende dat die haar oorsprong vond in een verlangen terug te keren naar het eigen land of naar een andere tijd. Zij die erdoor getroffen werden, klaagden dikwijls over het horen van stemmen en het waarnemen van geesten. Zij die eraan leden, hadden een “wezenloze of verwilderde blik in de ogen” en toonden zich “volkomen onverschillig”, waarbij men verleden en heden, werkelijke en denkbeeldige gebeurtenissen door elkaar haalde.’⁹ Zodra de pandemie voorbij is, zullen mensen nostalgische gevoelens koesteren over die achter ons liggende periode, waarin we zonder moeite naar vrijwel elke bestemming op de wereld konden vliegen, waarin de restaurants vol zaten en waarin de dood zo onnatuurlijk was dat we, wanneer een ouder iemand stierf, ons afvroegen of diens dood was veroorzaakt door een fout van de arts. Mensen willen niets liever dan terugkeren naar de normale toestand, maar ze zullen ontdekken dat dit onmogelijk is. Bovendien is er iets verontrustends aan de hand met de wereld van gisteren. Het verschil tussen het verleden en het heden is dat we de toekomst van het heden nooit kunnen voorspellen, maar dat we

de toekomst van het verleden al hebben beleefd. En we weten dat de COVID-19-pandemie de toekomst van gisteren is die we vandaag de dag beleven.

OPNIEUW EEN DÉJÀ VU

De afgelopen tien jaar hebben we herhaaldelijk moeten horen dat de wereld voor altijd zal veranderen – niet alleen na de aanslagen van 11 september, maar ook na de financiële crisis in 2008 en 2009, en in Europa na de vluchtelingen crisis in 2015. De bewering dat de wereld ‘nooit meer hetzelfde zal zijn’ is in zekere zin eenvoudigweg een voorspelling dat er veel zaken zullen gaan veranderen, maar we weten allemaal dat zaken voortdurend aan verandering onderhevig zijn. De bewering behelst echter ook iets veel tastbaarders: het einde van de liberale wereld die het gevolg was van de ineenstorting van de Berlijnse Muur, een wereld die werd gekenmerkt door de mondiale verspreiding van democratie en kapitalisme en die werd vormgegeven door de macht en de wil van Amerika en zijn Europese bondgenoten. Tijdens al die eerdere crises beweerden voorspellers dat de liberale orde ten dode opgeschreven was. Op bepaalde momenten leek die orde inderdaad op de intensive care te liggen, maar telkens weer wist ze het voor elkaar te krijgen om te herstellen – dus waarom zou dat dit keer anders zijn?

Halverwege maart 2020, toen ik me ernstige zorgen maakte over de verspreiding van het virus en vei-